

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертаційну кваліфікаційну наукову працю

Гнатенко Людмили Анатоліївни

**«Палеографічно-орфографічна атрибуція українських кирилических
уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст.»**,

подану до захисту у спеціалізованій вченій раді Д 26.165.01

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю

27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство

На сьогоднішній час в українському джерелознавстві, що особливо притаманне студіям історії нашої держави в середньовічній та ранній модерній час, провідні позиції починають займати спеціальні історичні дисципліни, які володіють та розвивають різні набори дослідницьких методик вивчення вже відомих та введення в обіг нових історичних джерел. Тривалий час цим дисциплінам відводилась роль допоміжних в історичних дослідженнях, а об'єкти вивчення часто розглядались лише як цікава ілюстрація в контексті загальних історичних процесів. Проте за останні десятиліття стало зрозумілим, що ті об'єкти, як перебувають у колі зацікавлення вчених, що спеціалізуються в галузі спеціальних історичних дисциплін, володіють значним інформаційним потенціалом, здатним, при правильному підході, вирішувати багато історичних завдань, на які традиційні писемні джерела раніше не могли дати відповіді. Варто зазначити, що розвиток цих спеціальних історичних досліджень стримувався в радянські часи здебільшого з ідеологічних причин, адже отримані результати часто суперечили радянським установкам, зокрема контексту теорії єдиної давньоруської народності та єдиної давньоруської писемності. В цьому контексті показовим є приклад української рукописної книги, адже за радянських часів значний комплекс середньовічних українських рукописних

кириличних уставних та півуставних книг залишався вивченим слабо, оскільки ці рукописи зараховувалися до загальної східнослов'янської спадщини.

Саме тому актуальність дисертаційного дослідження Гнатенко Людмили Анатоліївни «Палеографічно-орфографічна атрибуція українських кириличних уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст.» для української гуманітаристики не викликає жодних заперечень. Адже, як слушно зазначає сама дисертантка (с. 30), атрибуція середньовічної книги є доволі складною процедурою, дослідник, який взявся за вирішення цього питання, повинен комплексно застосувати систему методів для встановлення дати рукопису, місця його створення та авторства. Адже тексти рукописних книг доби середньовіччя та раннього модерного часу переважно не містять інформації про авторство, а також щодо їх місця походження та часу викопання. Саме тому важливим завданням української кодикології є розроблення чіткого інструментарію для вирішення проблеми атрибуції українських рукописів цього періоду, що дозволить сформуванню, як слушно зазначає дослідниця (с. 31), книжну джерельну базу цього періоду, яку буде можливим залучати для розв'язання інших напрямків та завдань української історичної науки. Тож абсолютно не викликає заперечення зазначена дослідницею мета та основні завдання роботи (с. 32–33), спрямованої на розв'язання актуальних проблем української кодикології.

Викладені аргументи переконують в актуальності та своєчасності дисертаційного дослідження Людмили Гнатенко, предметом якої є вивчення орфограм в текстах української рукописної книги кінця XIII – початку XVII ст., які можуть мати палеографічно-орфографічні атрибуційні ознаки (с. 33). Показово, що у своїй роботі дисертантка спирається на широке коло джерел, адже нею проаналізовано понад тисячу кириличних рукописних уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст., написаних на пергамені чи папері, серед яких було виявлено та атрибутовано як українські близько 300 книг, до дослідження залучено 139, базовими стали 76

рукописних книг, серед яких 61 – із точною датою написання (с. 33–34). Тож висновки дослідниці спираються на ретельне вивчення орфографічних норм оригіналів рукописних пам'яток, що дозволило їй побудувати дієву методіку атрибуції кодексів, особливості якої викладені на подальших сторінках дисертаційного дослідження.

Висловлюючи в цілому позитивне значення *наукової новизни отриманих результатів* (с. 35–37), відмічу, на моє переконання, найважливіші з них.

По-перше, це встановлення характеру змін в українській середньовічній книжній кириличній писемності графіко-орфографічної системи письма в контексті східнослов'янських та південнослов'янських історико-культурних писемних традицій, а також здійснення системного аналізу використання букв і буквених знаків в орфографічній системі українських рукописів

По-друге, важливе, на мою думку, значення результатів роботи дисертантки полягає у розробці науково-методичних засад здійснення палеографічно-орфографічної атрибуції з метою визначення часу написання та локалізації української рукописної книги.

По-третє, це здійснені дисертанткою встановлення базових одинадцяти груп атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях системи голосних, буквених знаків Ъ, Ь і паєрика, які подано на рівні графічного буквеного узгодження у складених палеографічно-орфографічних формулах (на основі винайденої загальної формули) за формально визначеними хронологічними періодами.

Звісно, й інші елементи наукової новизни сформульовані в дисертації коректно, а їх кількість та кваліфікаційні ознаки відповідають нормативним вимогам. Проте окремо виділені вище, на моє переконання, мають найбільш важливе науково-теоретичне та практичне значення не лише з позиції розробки чіткої методіки атрибуції українських рукописних книг, в тому числі й тих, які можуть бути виявлені пізніше. Також варто зазначити, що пропонувані дослідницею методіки атрибуції стануть в нагоді також і під час дослідницьких робіт при вивченні інших писемних пам'яток, виконаних

не на основному матеріалі для письма, вивчення яких перебуває у сфері зацікавлення таких наукових дисциплін як, передусім, епіграфіка чи сфрагістика. В цьому контексті важливого значення набуває визначення та ретельно розписаний дисертанткою комплекс основних базових орфограм у буквених дублетних опозиціях, які, як переконливо доведено на сторінках дисертації, на різних хронологічних зрізах набувають палеографічних атрибуційних ознак.

Детальне ознайомлення з текстом дисертаційної роботи Гнатенко Людмили Анатоліївни дає підстави стверджувати, що підхід дисертантки до визначення палеографічно-орфографічних атрибуційних ознак орфограм українських рукописних уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст., відзначається фундаментальністю та ґрунтовністю дослідження. Варто відзначити також чітку структуру роботи, логічність викладу та якісне оформлення наукового апарату.

Пропонована до захисту робота є цілісним та завершеним науковим дослідженням, що має чітку виважену структуру, що повною мірою відповідає меті та основним завданням дисертації.

У *вступній частині* (с. 30–39) чітко обґрунтовано актуальність теми, коректно сформульовано мету дослідження, що конкретизується у поставлених дисертанткою завданнях, правильно визначено предмет та об'єкт дослідження, логічно окреслено систему використаних авторкою дослідницьких методів.

У першому розділі дисертації *«Історіографія та джерельна база дослідження»* (с. 40–99) дисертантка вичерпно та глибоко проаналізувала наявний доробок з вивчення, наукового опису та публікації кирилических рукописів, що дало підстави дисертантці обґрунтовано дійти висновку про відсутність в історіографії чіткого системного вирішення питання використання для атрибуції орфографічних ознак рукописів (с. 94–95), та, враховуючи досвід попередників, системно підійти до розроблення методологічних та методичних засад палеографічно-орфографічного напрямку

дослідження уставних та півуставних рукописів кінця XIII – початку XVII ст., що склали основу джерельної бази дисертації, ретельно проаналізовані у другій частині першого розділу (с. 83–94).

У другому розділі «*Методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку*» (с. 100–137) дисертанткою проаналізована загальна палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій, що дало змогу дійти обґрунтованого висновку про її універсальний характер, тож вона може бути використана для будь-якої групи дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися в залежності від дублетної групи. Також були запропоновані для використання формули буквених дублетних позицій на рівні графічного буквеного узгодження, покликані сприяти в проведенні атрибуції книжного рукописного кодексу або протографа (протографів), на основі якого (яких) він був створений чи скопійований. Також вдосконалено понятійний апарат, що виділено в окремий підрозділ, введено низку нових термінів та понять, обґрунтована необхідність їх введення. Особливо хочеться відмітити заміну дисертанткою термінів *давньоруський період* та *давньоруська книжна писемність*, замість яких справедливо пропонується та вживаються терміни *давньоукраїнський період* та *давньоукраїнська книжна писемність*, оскільки безпосереднім нащадком та продовжувачем культурних традицій Русі є український народ і українська культура (с. 120).

Третій розділ «*Атрибуційні орфограми української книжної кириличної писемності кінця XIII – початку XVII ст.*» (с. 138–240) покликаний висвітлити отримані на підставі дослідження рукописів реконструкції основних загальних узусних орфограм книжної графіко-орфографічної системи уставних та півуставних книг для встановлення комплексу основних орфограм з атрибуційними ознаками, що дозволило дисертантці зробити висновок, що у книжному узусі орфографічний розвиток здійснюється неоднаково в хронологічних періодах як для комплексу орфограм, так і для окремої орфограми. Також було визначено, що для кожного періоду

характерними є як загальні узусні орфограми, спільні для рукописів всього досліджуваного періоду, так і орфограми, у використанні яких наявні певні свої особливості, встановлення яких має важливе значення для подальшої атрибуції книжних кодексів та окремих рукописних уривків (с. 238–239).

Отримані дисертанткою результати вивчення основних орфограм та їх особливості стали основою для складання четвертого розділу дисертації *«Палеографічно-орфографічна атрибуція українських уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст. за буквеними дублетними опозиціями»* (с. 241–288), в якому подано та проаналізовано базові одинадцять груп атрибуційних буквених дублетних опозицій за хронологією. Також пропонується авторська методика проведення палеографічно-орфографічної атрибуції пам'яток за комплексом груп палеографічно-орфографічних дублетних опозицій на позафонетичному рівні. Варто зазначити, що дисертантка все ж не абсолютизує пропоновану методику, справедливо дотримуючись необхідності комплексного підходу під час атрибуції рукописів.

Викладені теоретичні засади атрибуції підкріплені розглядом конкретних прикладів українських рукописів означеного періоду, чому присвячений п'ятий розділ дисертації *«Комплексне палеографічне, кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження української кириличної рукописної книги»* (с. 289–413), в якому блискуче розгорнуто та всебічно досліджені три визначні українські пам'ятки – Лаврське Євангеліє апракос третьої чверті XIV ст., Чегья Мінея 1489 р. та Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. На підставі цього чіткого прикладу розкриті практичні можливості атрибуції за пропонованою дисертанткою методикою.

Завершується виклад основних результатів дослідження розгорнутими висновками, що впливають зі змісту роботи та стисло, але повно, відображають основні положення кожного структурного розділу роботи.

Відтак, маємо зазначити, що поставлена дисертанткою мета була досягнута в повній мірі, а сама дисертація є завершеною науковою працею.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладені у сорока п'яти наукових публікаціях, в тому числі одній монографії, чотирьох наукових каталогах, а також оприлюднені у виступах на низці міжнародних наукових конференцій, семінарах тощо. Тож науковий доробок дисертантки дає підстави дійти висновку про достатній рівень репрезентації основних положень дослідницької роботи широкому науковому загалу.

Ознайомлення з текстом автореферату доводить, що в ньому чітко та стисло відображено основні положення дисертаційної роботи Гнатенко Людмили Анатоліївни. Основні положення дисертації та зміст автореферату повністю ідентичні, що відповідає основним вимогам МОН України.

Позитивно оцінюючи в цілому наукові здобутки дисертантки, вважаю за необхідне висловити деякі зауваження по дисертаційній роботі:

1. Так, у хронологічних рамках дослідження видається недостатньо обґрунтованою нижня хронологічна межа, окреслена дисертанткою на тій підставі, що до кінця XIII ст. книжна писемність періоду Київської Русі поступово, з руйнацією держави, втрачає свою цілісність і в цей час починають складатися правописні системи книжної церковнослов'янської писемності нових східнослов'янських редакцій (української, білоруської та російської) (с. 33). На моє переконання, такий поділ неправильний, він є наслідком радянської ідеологічної концепції існування «єдиної давньоруської народності та мови» в модифікації «єдиної давньоруської писемної школи» для величезної території Русі-України. Адже дослідження епіграфічних пам'яток київської культурної школи дозволило виявити ті самі елементи староукраїнської мови в пам'ятках XI–XII ст., які вважались притаманними саме пам'яткам кінця XIII – XIV ст. Інша справа, що українських рукописних пам'яток XI–XII ст. збереглося в рази менше, аніж у подальші століття, тому й матеріалу для дослідження палеографічно-орфографічної атрибуції рукописних пам'яток XI – XIII ст. практично немає.

2. Важливою частиною дисертаційного дослідження могла би стати порівняльна характеристика розробленої дисертанткою методики

палеографічно-орфографічної атрибуції рукописних книг для атрибуції синхронних окресленим хронологічним рамкам дослідження писемним пам'яткам, виконаним не на основному матеріалі для письма – на стінах культових споруд (графіті, дигіті), ікопах (дигіті). Адже системи письма – книжна та епіграфічна (побутова) розвивались паралельно, взаємно впливаючи одна на одну. Це міг би бути додатковий підрозділ н'ятого розділу, який розкрив би систему взаємозалежності двох писемних традицій та додатково проілюстрував би дієвість пропонованої дисертанткою методики палеографічно-орфографічної атрибуції не лише для рукописних пам'яток, посиливши практичне значення цього дослідження для інших спеціальних історичних дисциплін.

3. У цьому контексті, вважаю, що у викладені *науково-теоретичного та практичного значення одержаних результатів* (с. 37–38) дисертантка дещо звузила можливості запропонованої методики атрибуції, обмежившись тільки рукописними писемними пам'ятками, без залучення пам'яток, виконаних не на основному матеріалі для письма (графіті, дигіті, інскульти).

Проте в цілому висловлені зауваження не ставлять під сумнів отримані дисертанткою наукові результати, радше покликані окреслити напрямки у подальшому поглибленні дослідницької роботи дисертантки.

Отже, дисертаційна робота «Палеографічно-орфографічна атрибуція українських кириличних уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст.» є новаторським історичним дослідженням, що поглиблює існуючі знання історичної науки, є суттєвим внеском в розвиток методики українського джерелознавства. Дисертація є завершеною, самостійно підготовленою Гнатенко Людмилою Анатоліївною кваліфікаційною науковою працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані та практично цінні результати, що вирішують важливу наукову проблему палеографічно-орфографічної атрибуції української рукописної книги кінця XIII – початку XVII ст. Актуальність обраної теми, ступінь обґрунтованості основних

положень, методичних рекомендацій та висновків, новизна та повнота викладу в дисертаційному дослідженні та в опублікованих дисертанткою наукових працях, повною мірою відповідають тим вимогам, що висуваються до наукових праць.

Відтак, зважаючи на вищенаведене, зазначу, що дисертаційна робота Гнатенко Людмили Анатоліївни «Палеографічно-орфографічна атрибуція українських кириличних уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст.» відповідає існуючим вимогам МОН України стосовно докторських дисертацій, викладених у пп. № 9, 10, 12, 13 Положення “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
заступник генерального директора
з наукової роботи Національного
заповідника “Софія Київська”

В.В. Корнієнко

*Підпис Корнієнко В.В.
завідуюча:
сектору
роботи з персоналом
МОН
В.В. Тайдук*